

Наталія Жулканич
(м. Київ)

АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В КАРПАТСЬКОМУ СЕЛІ 1965 – 1970 РР.

У статті досліджуються аграрно-економічні перетворення в карпатському селі 1965 – 1970 рр.

В статье исследуются аграрно-экономические преобразования в карпатском селе 1965 – 1970 рр.

Перетворення середини 60-х рр. минулого сторіччя були наймасштабнішою післявоєнною спробою перебудувати економіку країни у відповідності до нових вимог часу. Вони поширилися на кілька галузей – промисловість, будівництво, сільське господарство, і спрямовувалися на удосконалення принципів управління народним господарством.

Питання проведення аграрно-економічних реформ другої половини 60-х років минулого сторіччя та їх вплив на розвиток сільського господарства привертали й продовжують привертати увагу науковців-дослідників Павлюка С., Панченка П., Беренштейна Л. [20]. Проблеми впровадження аграрних реформ і формування аграрних відносин в Карпатському регіоні відображені у працях Баланюка І., Галанця В., Гуцуляка О., Лендела М., Липчука В., Ониська С. [3].

Мета даної статті – розглянути вплив аграрно-економічних перетворень на розвиток сільських територій областей Карпатського регіону в період 1965 – 1970 рр.

Необхідність проведення чергових реформ в аграрній сфері України у другій половині 60-х років минулого сторіччя була зумовлена нерезультативністю попередніх перетворень на селі. В період так званої «хрущовської відлиги» (1954 – 1964 рр.) у державі склалися несприятливі передумови подальшого розвитку сільського господарства. З одного боку, мало місце короткотермінове піднесення сільськогосподарського виробництва, яке припало на 1954 – 1958 рр., коли в галузь було вкладено значні кошти. За роки п'ятої п'ятирічки (1951 – 1955 рр.) щороку в сільське господарство Української РСР було вкладено 461 млн. крб., з них 37 % за рахунок державних і 63 % за рахунок колгоспних коштів [22, с.89]. З іншого боку, постійні експерименти з ініціативи М. С. Хрущова в економіці у цілому та в аграрній сфері зокрема, надзвичайно виснажували сільське господарство. Серед таких варто назвати, неодноразово випробувані ще більшовиками у 20-х роках, встановлені «ножиці цін». Проекти прискореного розвитку промисловості, особливо хімічної, потребували істотного перерозподілу бюджетних коштів і здійснювалися шляхом зниження капіталовкладень у розвиток сільського господарства. Держава розв'язувала проблеми

бюджетної рівноваги шляхом підвищення цін на продукцію промисловості та «заморожування» цін на сільськогосподарську продукцію.

Важким тягарем на слабку економіку колгоспів в областях Українських Карпат, особливо гірських, лягла необхідність викупу техніки у машинно-тракторних станцій, ініційована М. С. Хрущовим у травні 1958 р. Замість них створювалися ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися не тільки ремонтні, а й постачальницькі функції. Колгоспи мали купувати у них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку. До кінця 1958 р. колгоспи України викупили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів та іншу техніку [19,с.436].

Однак, значна частина колгоспів Карпатського регіону за підсумками господарювання у 1958 р. була економічно слабкою. Неподільні фонди 1638 сільгоспартілей регіону оцінювалися у 284,0 млн. крб., або в середньому 173,4 тис. крб. на одне господарство. Відрахування від грошових доходів на поповнення неподільних фондів в аналізованому році склали 50,0 тис. крб. на сільгоспартіль [14,с.357]. Безумовно, наявних коштів було недостатньо, щоб закупити техніку від МТС. Наприклад, в Закарпатті з наявних 254 сільгоспартілей [14,с.356] оплатити техніку у 1958 р. змогли лише 30 колгоспів, у 1959 р. – 90, у 1960 р. – 40 колгоспів. 25 гірських господарств техніку в МТС не закуповували.

Не сприяло піднесенню сільського господарства й нове укрупнення колгоспів, здійснене наприкінці 50-х років. Кількість колгоспів республіки у 1965 р. зменшилася у порівнянні з 1958 р. майже на 30 % (із 13192 до 9441). В областях Українських Карпат цей показник становив 32 % (із 1538 до 1057) [14,с.356]. В результаті укрупнення один колгосп охоплював декілька населених пунктів, які відносилися до центральної садиби. Саме там розміщувалося правління колгоспу, школа, фельшерсько-акушерський пункт, будинок культури. Більш віддалені села були зараховані до так званих «неперспективних». Нововведення несприятливо позначилися як на економіці колгоспів, так і на побуті сільських мешканців.

В результаті непродуманої, волюнтаристської аграрної політики сільське господарство Радянського Союзу в цілому, та України зокрема, опинилося у кризовій ситуації. Це яскраво ілюструє приріст обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, який у 1950-58 рр. становив в Україні 65 %, а у 1958 – 64 рр. – лише 3 %. Значного приросту в період з 1950 по 1958 рр. вдалося досягти завдяки збільшенню капіталовкладень у галузь, посилення матеріальної заінтересованості колгоспників (одержання грошових авансів на трудовні), зростання (майже втричі) заготівельно-закупівельних цін на сільгосппродукцію та політики певного стимулювання особистого підсобного господарства (зниження податків з присадибних господарств вдвічі).

На початку 60-х рр. активізувався процес організаційно-господарського зміцнення колгоспів та радгоспів республіки. До певної міри поліпшився

фінансовий стан господарств. У 1964 р. грошові доходи колгоспів перевищили рівень 1960 р. на 56 %, відрахування від них на поповнення неподільних фондів – на 18, неподільні фонди збільшилися на 85 % [12,с.392; 13,с.336]. Основні виробничі фонди сільськогосподарського призначення зросли в колгоспах на 49 %, в радгоспах – на 88 % [22,с.107].

Розвиток сільського господарства західних областей в період 1959 – 1965 рр. характеризувався незначними успіхами й відбувався повільно. Мали місце і певні здобутки, і суттєві недоліки. До позитивних моментів можна віднести зміцнення матеріально-технічної оснащеності колгоспів. Енергетичні потужності господарств зросли за 1959 – 1965 рр. на 42 % і становили в 1965 р. 4078,3 тис.к.с. [6,с.108]. Станом на 1 січня 1966 р. в областях Українських Карпат працювало 26 825 тракторів, 2790 зернозбиральних комбайнів, вантажні автомобілі та інша сільськогосподарська техніка [14,с.336,337].

Внаслідок зміцнення матеріально-технічної бази, структуризації використання посівних площ, спостерігалось незначне збільшення виробництва певних видів сільськогосподарської продукції. Зокрема, валові збори зернових в колгоспах західних областей України за 1961-1965 рр. зросли на 24,9 %, цукрових буряків – на 24,5, льоноволокна – на 18,5 % [6,с.108]. Певні позитивні зрушення відбулися і в розвитку тваринництва.

Однак, темпи приросту найважливіших сільськогосподарських продуктів були нижчими, ніж у попередньому п'ятиріччі. Про це йшлося й на XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) [10,с.45]. Темпи росту валової продукції сільського господарства сповільнилися в цілому по Українській РСР. Зокрема, в західних областях республіки загальний обсяг валової продукції сільськогосподарського виробництва всіх категорій господарств у 1965 р. лише на 0,9 % перевищував рівень 1958 р. [14,с.186]. Відставало зернове господарство, тваринництво. Наприклад, в господарствах Івано-Франківської області в 1959 – 1965 рр. одержали на 118,8 тис. т. м'яса, 513,5 тис. т. молока і 825 тис. т. вовни менше, ніж передбачалося планом [1,арк.23].

Процес зміцнення матеріально-технічної бази аграрної сфери в цілому не сприяв удосконаленню виробництва. У 1961 – 65 рр. обсяг інвестицій в сільське господарство Української РСР збільшився в 1,55 разів у порівнянні з попереднім п'ятиріччям, в тому числі за рахунок держави – в 1,7 і колгоспів – в 1,46 рази. За цей же період значно зросла питома вага капіталовкладень на будівництво виробничих будівель і споруд (до 67 % проти 62 % у 1956 – 1960 рр.) та знизилася питома частка на придбання тракторів, транспортних засобів, обладнання й інвентарю (з 33 % до 29 %). Значні кошти були використані (до 10 %) на водогосподарське будівництво. Однак, незважаючи на зростання загального обсягу капіталовкладень у сільське господарство, їх питома частка в загальній сумі інвестицій в народне господарство республіки залишалася відносно невисокою – 16,9 % [22, с. 94].

Всі ці негаразди вимагали докорінного реформування аграрного сектору країни в цілому, та західних областей республіки, зокрема. Перші зміни мали місце в кінці 1964 р. Мова йшла про скасування указів щодо заборони утримувати худобу у передмістях та робітничих селищах, про підвищення податку з громадян, які утримували худобу.

Аналіз стану справ у сільському господарстві країни було зроблено на березневому 1965 р. Пленумі ЦК КПРС. З доповіддю «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» на Пленумі виступив Л. І. Брежнєв. В ній йшлося про «піднесення сільського господарства» та необхідність «підвести під сільське господарство міцну економічну основу», оскільки воно є одним з важливих питань економічної політики партії, «оскільки зачіпає основу основ Радянської держави – відносини робітничого класу і селянства» [4,с.67]. Керівництво країни ставило за мету повністю ліквідувати відмінності між містом і селом, «перетворити сільськогосподарську працю в різновид індустріальної, створити максимально сприятливі умови для всебічного розвитку особистості, здібностей і талантів людини» [21,с.84]. Процес «підтягування культурних і побутових умов життя в селі до рівня міста» уряд вважав найважливішим соціальним завданням в боротьбі за побудову комунізму. Однак, відзначалось, що ці заходи розраховані на тривалий період.

Зростанню економіки господарств сприяло зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів та надання їм фінансової підтримки. Упродовж наступних років суттєво збільшились капіталовкладення в сільське господарство. За роки восьмої п'ятирічки (1966 – 1970 рр.) в сільське господарство Закарпатської області було вкладено близько 200 млн. крб., тобто вдвічі більше, ніж в 1961 – 1965 рр. За рахунок держави виконувалась програма меліорації земель, зросли поставки селу техніки. Було впорядковано ціни на техніку, запасні частини, а на товари і матеріали виробничого призначення та електроенергію, відпущену сільськогосподарським споживачам, ціни були навіть знижені. Постачання мінеральних добрив за п'ятирічку зросло на 37 %, тракторів і автомашин – на 34 %, комбайнів – у 3,5 рази [23]. Була повністю завершена електрифікація сільського господарства.

З метою прискорення подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва березневий 1965 р. пленум ЦК КПРС визначив пріоритетні завдання. Серед них: інтенсифікація та підвищення ефективності виробництва, запровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу, подальше зміцнення матеріально-технічної бази господарств, комплексна механізація і хімізація, широка меліорація земель, поглиблення спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва. Необхідно зауважити, що впродовж наступних п'яти років здійснювалися почасти вдалі спроби запровадження в життя намічених пленумом завдань.

Рішення декларували переведення радгоспів та колгоспів на повний

госпрозрахунок. Внаслідок зміни підходів до пільгового фінансування було відкрито кредитні лінії колгоспам, вперше списувалась заборгованість з економічно слабких колгоспів. Відповідним інстанціям було доручено розробити основи гарантованої оплати праці колгоспників, її виплату проводити щомісяця, що повинно було підвищити матеріальну заінтересованість і винагороду за збільшення виробництва сільгосппродукції. В ці роки набув чинності Закон про пенсійне забезпечення членів колишніх колгоспів, реформованих в радгоспи та інші державні підприємства і організації. Для здійснення цих заходів було розроблено так звану «Нову аграрну політику», що передбачала використання економічних методів керівництва аграрною сферою. Колгоспи та радгоспи, будучи складовими народногосподарської структури, функціонували в системі централізованого планового управління. Держава за допомогою економічних важелів визначала не лише спеціалізацію і структуру господарств, але й створювала у значній мірі матеріально-фінансові передумови для виконання планів розвитку виробництва. Серед економічних важелів основними були: прямі планово-директивні завдання держави, цінове і фінансове регулювання, централізовані закупки товарної продукції, матеріально-технічне та енергетичне постачання, науково-технічні розробки і впровадження наукових досягнень, підготовка і перепідготовка кадрів [8,с.24].

Проте, функціонуюча партійно-номенклатурна система не враховувала матеріальні й духовні потреби трудівників села. В сільськогосподарському виробництві надзвичайно важлива така його організація, яка б створювала умови для високої зацікавленості працівника в результатах своєї праці, розвитку ініціативи, готовності працювати не рахуючись з затратами часу (ненормований робочий день), прояву справжнього господарського відношення до справи. Колгоспний лад не створював таких умов.

Відсторонення селянина-колгоспника від управління виробництвом не сприяло підвищенню його зацікавленості в кінцевому результаті праці та прояву відчуття господаря. Партійне керівництво постійно декларувало, що удосконалюючи управління необхідно все більше залучати трудящих до управління виробництвом. Однак, насправді сільські трудівники нерідко фактично усувалися від участі в управлінні господарствами. В результаті проведеної органами прокуратури республіки перевірки з додержання Статуту сільськогосподарської артілі, ними були виявлені численні порушення. Крім розкрадання майна, мали місце порушення в додержанні демократичних основ управління, накладання безпідставних штрафів та інші незаконні дії.

В ряді колгоспів загальні збори колгоспників або проводилися без належного кворуму, або не проводилися взагалі впродовж року. Зокрема, в колгоспі ім. Лопатіна Сокальського району Львівської області у 1965 р. відбулися лише одні загальні збори колгоспників [2,арк.13]. Були випадки, коли обрання членів правління та голів колгоспів вирішувалося не на

загальних зборах колгоспників, а на засіданнях правління. Так, у колгоспі ім. Жданова Рахівського району Закарпатської області 4 листопада 1965 р. на засіданні правління було обрано голову колгоспу Поп М. І., а в колгоспі ім. Суворова Тячівського району цієї ж області члена правління Бенцу М. І. [2,арк.13]. Архівні матеріали засвідчують, що обидва рішення правлінь були скасовані за протестом прокурора.

Нерідко правління окремих колгоспів в масовому порядку накладали на колгоспників штрафи. Причини були різноманітними, в тому числі за неявку на партійні збори чи засідання правління. 156 працівників колгоспу ім. Л. Мартовича Городенківського району Івано – Франківської області були оштрафовані з різних причин на суму 417 крб. лише на одному засіданні (22 серпня 1965 р.) [2,арк.14]. За неявку на засідання правління колгоспу «Комунар» Виноградівського району Закарпатської області 10 селян оштрафували по 5 трудовнів кожного. Подеколи штрафи перевищували заробітки колгоспників.

Дослідники Завальнюк О. та Рибак І. в реалізації згаданої «Нової аграрної політики» виділяють два етапи. Перший датовано 1965 – 1971 р. Він «характеризувався масштабністю, інтенсивністю в галузі сільського господарства, пошуками динамізму, поступу і ефективності». Другому етапу – 1971 – 1982 р. – було притаманне «послаблення новаторських прагнень, консервація принципів і форм управління сільськогосподарським виробництвом» [7,с.186], задекларованих березневим пленумом 1965 р.

Основними ключовими проблемами аграрної сфери у 1965 – 1970 рр. було завершення електрифікації, прискорення механізації сільськогосподарського виробництва, розширення хімізації і меліорації земель. Вирішити їх планувалося за рахунок збільшення капіталовкладень. Останні зросли за аналізований період на 60 % у порівнянні з попереднім п'ятиріччям. Однак, ці спроби виявилися не надто вдалим. Якщо у 1960 – 1965 рр. темпи зростання валової продукції сільського господарства щорічно складали 8 %, то у 1965 - 1970 рр.- лише 4,5 % в середньому на рік [18,с.679].

На підтримку товаровиробника було направлено і встановлення твердих планів закупок, підвищено основні ціни на ряд продовольчих культур і продуктів тваринництва. Значну віддачу в економічному розвитку села давала задіяна система понадпланових заготівель сільгосппродукції за підвищеними цінами. Нові закупівельні ціни на зернові культури збільшились на 20-27 %, а надбавка за понадпланову реалізацію пшениці та жита сягнула 50 %. Вважалося, що за цих умов колгоспи розширять зернове виробництво і відпаде потреба імпортувати хліб. Однак, Радянський Союз так і не звільнився від імпоротної залежності щодо зерна до кінця свого існування [19,с.484].

За період восьмої п'ятирічки (1966 – 1970 рр.) валова продукція сільського господарства в Закарпатській області збільшилась на 14,4 %, а

основні виробничі фонди зросли у півтора рази. Середньорічний збір зерна порівняно з попереднім п'ятиріччям зріс на 28,8 % (17,7 цнт. з га за 1961 – 1965 рр. і 22,8 цнт. – в 1966 – 1970 р.). Середньорічний валовий збір зерна був доведений до 78 тис. тонн проти 42 тис. у 1961 – 1965 рр. За роки п'ятирічки державі було продано понад план 23,6 тис. тонн зерна [23]. За цей же період обсяг виробництва м'яса в області (порівняно з попереднім п'ятиріччям) збільшився на 56,2 %, молока – на 33,5 %, вовни – на 18,9 %. Надої молока на корову порівняно з 1965 р. підвищились на 523 кг і становили в 1970 р. 2249 кг [17,с.206].

Колгоспи, як колективні підприємства, що базувалися на «груповій власності» не повинні були одержувати жодних директивних завдань, крім державних планів закупок. Згідно Статуту, вони мали право самостійно планувати господарський розвиток. Однак, в умовах командно-адміністративної системи управління народним господарством загалом, та аграрним сектором зокрема, про це не могло бути і мови. Держава чітко контролювала і централізовано підпорядковувала розвиток сільськогосподарського виробництва не лише у державному секторі, але і у колективних господарствах. В аналізований період відмінність між колгоспною та радгоспною формами сільськогосподарського виробництва різнилася хіба що у вищій оплаті праці, кращій технічній оснащеності, удосконаленім управлінням. Саме це спонукало голів, у першу чергу, відстаючих колгоспів здійснювати заходи-спроби з перетворення колгоспу в радгосп.

Питома частка радгоспів та інших державних підприємств в сільськогосподарському виробництві збільшувалася швидкими темпами. В результаті кількість колгоспів по Україні скоротилася за період 1965 – 1970 рр. на 3,2 %, а радгоспів зросла на 17,4 %. В областях Українських Карпат ці показники становили відповідно: колгоспи – 37,0 %, радгоспи – 43,4 % [14,с.356,366; 15,с.274,282].

Без сумніву, з середини 60-х р. минулого сторіччя було здійснено низку вдалих заходів з оздоровлення сільського господарства. Відмінено в колгоспах оплату праці за трудовими і здійснено перехід до гарантованої оплати праці. Колгоспники почали отримувати пенсії і відпустки, паспорти, а разом з ними і право вільного виїзду з села. В черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян.

Однак, вжиті заходи не призвели до різкого піднесення сільськогосподарського виробництва, не дали впродовж 60 – 70-х років істотних результатів. Часто декларовані кроки не підкріплювалися економічними важелями, не зацікавлювали безпосереднього виробника – селянина. Головний недолік господарювання на селі полягав у тому, що поряд з аграрними перетвореннями аналізованих років зовсім не вирішувалися питання зміни, формування і становлення різних форм власності та господарювання. За своїм менталітетом селянин звик бути

власником, тобто господарем. Щодо колективних господарств, які функціонували на правах суспільного володіння, селянин практично не брав участі в управлінні господарством мало місце відчуження працівника і від результатів праці та особистого вкладу в розвиток колгоспу. Така ситуація не сприяла розвитку суспільного виробництва, не змогла вплинути на поліпшення соціально-економічного стану села.

-
- Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 1. – Оп. 45. – Спр. 18. – Арк. 235.
2. Центральний Державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6150. – Арк. 148.
- Баланюк І. Науково-практичні аспекти розвитку аграрних відносин у регіоні Карпат. – К., 2000. – 104 с.; Гуцуляк О. М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни. // Історія народного господарства на економічній думки Української РСР. – 1983. Вип. 17. – С. 3 – 7; Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: Уроки минулого і сучасність. – Ужгород, 1999. – 275 с., Липчук В. В. Селянські (фермерські) господарства: оцінка і проблеми становлення та розвитку. – Львів, 1997. – 168 с.; Онисько С. Ефективність сільського господарства Карпатського регіону. – Львів, 2003. – 296 с.; Галанець В. П., Хом'як М. С. Територіальні особливості розвитку регіонального АПК. – Львів, 2004. – 224 с.
- Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. – К., 1971. – Т.1. – 367 с.
- Волков И. М. Сельское хозяйство СССР в условиях развитого социализма. // Вопросы истории. – 1983. – № 9. – С.26 – 40.
6. За щастя оновленої землі. Нариси з історії колгоспного селянства західних областей. 1939 – 1979. – К., 1979. – 210 с.
- Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець – Подільський, – 2004. – 288 с.
- Лукінов І. Економічні методи управління соціалістичним сільським господарством // Економіка Радянської України. – 1973. – № 6. – С.22 – 31.
9. Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: Уроки минулого і сучасність. – Ужгород, 1999. – 275 с.
10. Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. – К., 1966. – 257с.
- Мусієнко І. В. Перспективи розвитку народного господарства Чернівецької області // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини. – 126 с.
12. Народне господарство Української РСР в 1961 р. – К., 1962. – 537 с
- Народне господарство Української РСР в 1964 р. – 1965. – 529 с.
14. Народне господарство Української РСР у 1965 р. – 1966. – 715 с.
- Народне господарство Української РСР в 1970 р. – 1971. – 565 с.
16. Народне господарство Української РСР у 1975 р. – 1976. – 539 с.
17. Народне господарство Української РСР у 1971 р. – 1972. – 547 с.

- 18.Новий довідник. Історія України. – К., 2005. – 736 с.
Новітня історія України (1990 – 2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. – 2-е вид., перероблене і допов. – К., 2002. – 719 с.
Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991. – 224 с.; Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР в 1959 – 1980 гг. – К., 1980. – 280 с.; Панченко П. П. Украинское село на путях научно-технического прогресса (60 – 80 гг.) – К., 1989. – 181 с.; Українське село у 20 – 90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / За ред. Л. Беренштейна, Г. Мигрина, П. Панченка. – К., 1998. – 122 с.
Поплевкин Т. Т. О партийном руководстве сельским хозяйством. // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 8. – С. 84 – 98.
Развитие аграрной экономики Украинской ССР. – К., 1987. – 413 с.
Сільське господарство: підсумки і перспективи (обласна нарада працівників сільського господарства) // Закарпатська правда. – 1971. 16 січня.

Володимир Радзієвський
(м. Київ)

ФІТОЛІКУВАННЯ І ЛІКАРІ В МЕДИЧНІЙ КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У статті розглядаються витоки української культури фітолікування часів Київської Русі.

В статье рассматриваются истоки украинской культуры фитолечения времен Киевской Руси.

Фітотерапевтична культура України-Русі як напрямок народної медичної культури має глибоке історичне коріння. Мистецтво траволікування, яке було добре відоме в добу Київської Русі, асоціюється з видатними духовними постатями (Антоній Печерський, Прохор Лободник, Микола Святоша, Агапіт, Аліпій-іконописець та інші), що активно практикували використання рослин у лікувальній практиці. Фітокультура була популярна в Україні з сивої давнини і користується великим попитом навіть на початку третього тисячоліття .

З ХІХ ст. фітокультура і фітолікування викликають стабільний інтерес у науковому середовищі. Згадаємо праці С. Носа [19], Г. Коваленка, І. Манжура [12], В. Милорадовича [18], О. Брачикова [5, 6], І. Пантюхова [22, 23], В. Домашовецького [8], а також дослідження В. Бабенка, А. Онищука, М. Сумцова, П. Чубинського, В. Шухевича, В. Ястребова та ін. Варті уваги